

ՄՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅՐԱՊԵՏԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (ԺԴ.-Ի. դ.դ.)

ՀԵՂԻՆԷ ՄԿՐՏՁԵԱՆ
heghmk@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Սուրբ Վայրերում Հայ Եկեղեցու կուսանոցների բացակայութեան¹ պարագայում ուշագրաւ է մայրապետերի առկայութիւնը Երուսաղէմի Ս. Հրեշտակապետաց վանքում: Նրանց ծառայութեանն առնչուող հարցերի մասին մեզ յայտնի աղբիւրները թուագրում են ԺԴ. դարով եւ հասնում մինչեւ նորագոյն ժամանակներ:

Հայ միանձնուիների ներկայութիւնը Սուրբ Վայրերում ձգում է դարե-րի խորքը: Կան բազմաթիւ վկայութիւններ՝ ծեռագիր մատեանների յիշատակարաններում: Առաւել վաղ շրջանի աղբիւրներում նրանք յիշա-տակում են «հաւատաւոր» եւ «հոգեւոր մայր» մակդիրներով: Առաջինը հաստատապէս ենթադրում է միանձնական վիճակ, իսկ երկրորդը են-թադրել է տալիս վանականների հանդէպ այս կանանց մայրական խնամ-քի մասին: Այստեղից էլ, թերեւ, յետագայում նրանց տրուած «մայրա-պետ»² անուանումը, որով եւ նրանց ներկայութիւնը ամրագրուած է 1880ին ընդունուած Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան կա-նոնադրութեան մէջ՝ իբրեւ միաբանութեան անդամներ³: Կանոնադ-րութեան յետագայ մշակումներում սոյն տողը շարունակուել է պահ-պանուել եւ առ այսօր ջնջուած չէ կանոնադրութիւնից, թէւ Երուսաղէմի Ս. Աթոռում անցեալ դարից յետոյ այլեւս մայրապետեր չկան:

Ովքե՛ր էին այս մայրապետերը եւ ի՞նչ յանձնառութիւն ունէին Երուսաղէմի հայկական վանքերում: Այս յօդուածում մենք կը փորձենք պատասխան տալ այս հարցերին:

Հայ պատմագրութեան մէջ դեռեւս վաղ քրիստոնէութեան ժամանակներից յայտնի են իրենց բարեպաշտական գործերով աչքի ընկած մի շարք իշխանազուն կանայք, որոնք ճգնակեցութեամբ իրենց կեանքն աւարտել են Երուսաղէմում:

Սովսէս Խորենացին, իր *Պատմութիւն Հայոց*ում իբրեւ հայ ներկայացնելով դեռեւս առաքելական ժամանակներում թագաւորած Եղեսիայի Աբգար⁴ արքային, նրա կնոջ՝ Հեղինէ թագուհու մասին գրում է.

Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս եւ զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց քնակել ի մէջ կռապաշտիցն. այլ չոգաց յերուսաղէմ յատուս Կղաղեայ, ի սովին՝ զոր մարգարեացան Ագարոս. եւ տուեալ զամենայն գանձս իւր յեփպոտոս՝ զնեաց ցորեան բազում յոյժ եւ բաշխեաց ամենայն

կարօտելոց. որում եւ վկայէ Յովսէպոս. որոյ եւ շիրիմ⁵ նշանաւոր կայ առաջի դրանս յերուսաղէմ մինչեւ ցայսօր ժամանակի⁶:

Բարեպաշտ թագուիւ այս կերպարը միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ դարձել է երուսաղէմում սրբակեաց ապրած տիկնոջ իյորինակ տիպար: Այսպէս, ԺԳ. դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին հաւատաւոր այս թագուիւ հետ է համեմատում երուսաղէմում ճգնութեամբ իր կեանքն աւարտած Խաչէնի իշխան Հասան Զալալի մօրը, որն ամուսնու մահից յետոյ «չոգաւ նա ի սուրբ քաղաքն երուսաղէմ, եւ զամս բազումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ, զարմացուցանէր զամենայն քրիստոսն եւ զսոսոսն. քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր՝ յաղբարսն եւ ի կարօտեայսն՝ նման Հեղինեայ կնոջն Արզարու, եւ ինքն ձեռագործիւ իրով կերակրէր. եւ անդէն մեռաւ, զոր Աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր, լոյս կամարածն կացեալ ի վերայ գերեզմանին⁷ առ ի յորդորել զայլս ի նոյն բարեգործութիւն»⁸:

Տիգրան Սաալանեանցը նոյն Հեղինէ թագուիւն է նմանեցնում Կիլիկիոյ վերջին թագաւոր Լետն Է.ի կնոջ՝ Մարիամ⁹ թագուիւն ու դստերը: Գեղարուեստական ճոխութիւն հաղորդելով իր գրուածքին, Սաալանեանցը նշում է որ եգիպտական գերութիւնից յետոյ հաստատուելով երուսաղէմում, նրանք Հեղինէ թագուիւ նման ծառայում են սուրբ վայրերում, բարի օրինակ դառնում հաւատաւոր կանանց համար եւ այստեղ է կնքում իրենց մահկանացուն՝ թաղուելով Ս. Յակոբեանց տաճարի մէջ¹⁰:

Իսկ Լետնի երուսաղէմէն մեկնելէն ետք՝ Մարիամ թագուիւն ու աղջիկը Բեննա ցմահ կը մնան Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ, եւ եղեսիոյ Հեղինէ դիմադրին նման Ս. Տեղերուն կը ծառայեն¹¹:

Պատմական առումով երբեմն վիճելի վերոյիշեալ վկայութիւնների կողքին Սուրբ Վայրերում Հայ Եկեղեցու միանձնուհիների կամ հաւատաւոր կանանց մասին առաւել վաւերական տեղեկութիւններ են փոխանցում ձեռագրերի յիշատակարանները¹²: Ուշագրաւ աղբիւր են նաեւ երուսաղէմի հայկական գերեզմանոցների տապանագիր արձանագրութիւնները:

Հաւատաւոր կանանց մասին ամենավաղ վկայութիւնները հանդիպում են ԺԴ. դարի ձեռագրերի յիշատակարաններում: 1316ին ընդօրինակուած «Ճաշոց»ի գրիչ Ստեփանոս Երկայնը խնդրում է յիշել «գքնակիչս մեծախոջակ Սր. Ոխարին Սր. Յակոբայ, զպապուռնի քահանայսն, զպարկեշտ եւ զողորմած հաւաքաւորքն, զճգնազգեաց եւ զխոնարի ոգի կրաւանաւորքն...»¹³:

Նրանց հիմնական ծառայութիւնը, ըստ յիշատակագիրների, վանականներին սպասաւորելն է: Բերենք միջանի օրինակ.-

1331ին երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքում ընդօրինակուած Աւետարանի գրիչը՝ նոյն Ստեփան Երկայնը, խնդրում է յիշել ձեռագրի

պատուիրատուին՝ «պատուական քահանայն Վարդ իշխան», ինչպես նաեւ «հոգեւոր դստերն իւրոյ Շաքար հաւաքատրի», որ «աշխարհացաւ յոյժ ի կոկել թխթոյն եւ որք սպասատրեցին մեզ ի պէտս մարմնատրս»¹⁴:

Ներսէս Կրակցին, 1334ին Երուսաղէմի Ա. Ստեփանոս վանքում ընդօրինակած «Ճաշոց»-ում խնդրում է յիշել «հոգեւոր մարս Քրիստոնէի, եւ իր ընկերոջն Թագուհէի, որ խիստ աշխարհեցան ի հետ հացի»¹⁵:

Երուսաղէմի Ա. Յակոբ եկեղեցում Մանուէլ արեղայի 1417-19ին ընդօրինակած «Ճառընտիր»ների յիշատակարաններում գրիչը երախտագիտութեամբ յիշատակում է «հոգեւոր մօրն իմ Թանկսուր»¹⁶, «Ոսկկանթեղ հաւաքատրին»¹⁷, «Տարիկ մայր ապաշխարողին, եւ միա ապաշխարողին, եւ ծնողաց նոցա, որ մեզ շար սպասատրութիւն արարին»¹⁸:

1424ին Երուսաղէմի Ա. Փրկիչ վանքում ընդօրինակուած ձեռագրի գրիչ Յովհաննէս արեղան ի թիւս այլոց խնդրում է յիշել «ըստ հոգւոյ մայրերս մեր, որ սպասատրին մեզ ըստ պիտոյից մարմնոյ...»¹⁹:

Ուշագրաւ է նաեւ 1422ին Երուսաղէմում ընդօրինակուած «Յայսմատութք»ի յիշատակարաններից մէկը, որը վկայում է Ա. Աստուածածնի գերեզմանին կին լուսարարների առկայութիւնը: Գրիչ Թորոս արեղան խնդրում է յիշել «Աստուածածնին սուրբ գերեզմանին լուսարարացն՝ Կաֆացի Մարիաննեացն, զի ինձ Թորոս գծողիս հետ բազում աշխարանս կրեցին»²⁰:

Այսպիսով, սուրբ վայրերում, առնուազն ԺԴ. դարից սկսած, տեսնում ենք հաւատաւոր կանանց ներկայութիւնը: Նրանց բնակութեան վայրը, ինչպէս յուշում են ԺԴ.-ԺԵ. դարերի յիշատակարանները Ա. Հրեշտակապետաց վանքն է²¹. «Բնակին աստ պատառնք յաշխարհէ հրաժարեալք, եւ կամ կոյսք մայրապետք, որ եւ ի մեծէ աթոռոյս ընդունին զհոգեպահիկ կերակուրն»²², նրանց մասին գրում է ԺԸ. դարի վարդապետներից Հաննա (Յովհաննէս) Երուսաղէմցին:

Ա. Հրեշտակապետացի հաւատաւորները, ըստ նոյն աղբիւրների, հիմնականում հոգում են վանականների կենցաղային հոգսերը: Նրանց ծառայութիւնը, սակայն, չի սահմանափակում միայն այսքանով: Հանդիպում են նաեւ լուսարարութեան պաշտօնի կոչուած կանայք, ինչպիսիք են Ա. Աստուածածնի լուսարարները:

Կանանց նմանատիպ ծառայութիւնները վանքերում՝ սակայն, նորութիւն էին Հայ եկեղեցում. դրանք հակասում էին նախկինում ընդունուած եկեղեցական կանոններին:

Մասնաւորապէս, յայտնի է կին լուսարարների հանդէպ Հայ եկեղեցու մերժողական կեցուածքը պատմական առաւել վաղ ժամանակներում:

Այսպէս, ԺԱ.-ԺԲ. դարերի մատենագիր Մատթէոս Ուռհայեցու վկայութեամբ՝ Երուսաղէմում

ի թուականությանն Հայոց յամի ՇԾ (1101-1102) եղև ահաոր եւ հրաշալի նշան ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ վասն զի սովորական էր վառման լուսոյ սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, արգելեալ եղև, ոչ վառեցաւ յաւոր շաբաթու, այլ մնացին կանթեղք առանց վառման եւ կացեալ մինչեւ ի միաշաբաթին կիրակէին²³:

Պատճառը, ինչպէս նշում է ժամանակագիրը, ֆրանկների մեղաւոր վարքն էր, քանի որ կանանց էին տուել Ս. Գերեզմանի սպասատուութիւնը. եւ ի վերայ այսր ամենայնի զկանայս կացուցանէին սպասաւորութիւնը. Գերեզմանին Աստուծոյ եւ ամենայն ուխտիցն, որ էին յերուսաղէմ եւ էին այն ամենայն մեղք մեծամեծք առաջի Աստուծոյ. եւ զՀայ եւ զՀռոմ, զԱսորի եւ զՎրացի մերժեցին յամենայն ուխտիցն: Եւ յորժամ տեսին զայս ահաւոր նշանս յանդիմանութեան ազգին Փռանգաց, ի բաց մերժեցին զկանայսն ի սպասատուութենէ սուրբ ուխտիցն, որ յերուսաղէմ, եւ զամենայն ազգ կացուցանէին յիւր ուխտն²⁴:

Նոյնը նշում է նաեւ ԺԳ. դարի մատենագիր Մխիթար Այրիվանեցին իր *Ժամանակագրութիւնում*. «Յաւոր ճրագալուցին ոչ վառեցաւ լոյսն յերուսաղէմ, զի փռանկն զսպասատուութիւնն կանանց էր փոռեալ»²⁵:

ԺԷ. դարում, սակայն, կին լուսարարների հանդէպ Հայ Եկեղեցու վերաբերմունքն այլ է: Այս մասին է վկայում նաեւ Հացունին.

Անկիւրիոյ վանաց յիշատակագրին մէջ հայ բարերար մը 1475ին կը սահմանէ՝ որ իւր նովորած դրամագլխին եկամուտը տեղոյն եկեղեցոյ լուսարարին հատուցուի, «թէ կարգատրներէն, թէ աշխարհականներէն, թէ հաւատաւոր կիներէն՝ ով որ լինէին լուսարար», որոնց անխտիր կը տրուէր պաշտօնը: Հոն կը յիշուի նաեւ «Էլէին մաման»՝ որ սպասաւոր էր Սբ. Աստուածածնին²⁶:

Ինչ վերաբերում է վանականներին կանանց սպասատուութեանը, ապա այն հակասում էր Ներսէս Մեծի սահմանած կանոնին:

Դեռեւս Դ. դարում սահմանուած այդ կանոնը («Կանոնք Ներսէսի Կաթողիկոսի եւ Ներշապիոյ Մամիկոնէից Եպիսկոպոսի», կանոն ԼԳ.) արգելում էր արական վանքերում կանանց սպասատուութիւնը՝ իբրեւ հացթուփ, կովկիթ կամ խնոցահար.

Եւ մի՛ ամենեւին. որպէս լուս, հացարար, եւ կովկիթ կամ խնոցահար ի վանսն տանել կին մարդ, զի թէ ուր չէր նմա հնար մտանել՝ կործանեաց զմարդն, ապա զիւրսն զինչ իսկ առնէ²⁷:

Մինչդեռ, ինչպէս վկայում են ԺԴ.-ԺԷ. դարերի ձեռագրերի բազմաթիւ յիշատակարաններ, այս շրջանում ոչ միայն Երուսաղէմում, այլեւ բազմաթիւ այլ արական վանքերում կանանց սպասատուութիւնն արդէն տարածուած երեւոյթ էր:

ԺԴ. դարում նման երեւոյթի ի յայտ գալը Հացունին կապում է Հայ Եկեղեցում կուսանոցների կամ հաւատաւորների վերահաստատման հետ:

Սակայն վանքերում սպասատրող կանանց մասին նա նշում է, որ «կանոնաւոր կուսաններ չէին աղոնք, այլ ազապ կամ կէս հաւաքատրք՝ մայրապետ կոչմամբ»²⁸:

Նման եզրակացութեան պատճառը վանքերում ծնունդ առած գայթակղութիւններն էին, որոնց մասին Հացունին գրում է.

Կուսատանաց կամ հաւատատրաց վերահաստատութեան հետ ծայր կու տան զեղծումներ ալ, որոնք զգալի են մանաւանդ ԺԴ. դարուն: Կան այդ կուսաններէն, որոնք ծնուլ եւ հիմայ անուամբ մայրապետք, կը յաճախէին եւ ծառայութիւն կամ տեսակ մը տանտիկնութիւն կ'ընէին արանց վանքերու մէջ, պատճառ տալով քնականապէս գայթակղութեանց²⁹:

Արական վանքերում տարածում գտած խոտելի այդ երեւոյթի մասին է վկայում 1444ին Այրիվանքում ընդօրինակուած «Յայսմատրք»-ի յիշատակագիրը՝ նշելով, թէ ինչպէս ձեռագրի պատուիրատու Սիմէոն Բարունապետը (Սիմէոն Տաթեւացի) «մեծաւ յուսով եւ եռափափազ սիրով սկսաւ նորոգել եւ զարդարել զվանորայս Արարարեան նահանգիս, որ խախտեալ կային ի սահմանաց եւ ի կրօնից յառաջին հարցն... կանոնս եւ օրէնս հաստատեաց: ...Այլ եւ զվանքն պարսպեաց եւ ամրացոյց եւ որոշեաց ի յաշխարհականացն, զի արեղայ ի շուրջ պապի կողմն քնակեցէ, եւ սանամայր մի արասցէ եւ քոյրաքոյր եւ մայրաքոյր»³⁰:

Թերեւս նման գայթակղութիւններից զերծ չէին նաեւ Երուսաղէմի հայկական վանքերը: Հացունին մատնանշում է Կրակեցու գրութիւնը՝ վերցուած 1335ին Երուսաղէմի Ս. Հրեշտակապետաց վանքում ընդօրինակած ձեռագրից, որով «ծածուկ հեգնութիւնը կ'ուղղէ իւր հայ վիճակակցաց. «Ո՛վ եղբարք, վկայ է Աստուած՝ որ ի ճառիցս գրելն ոչ մայրապետ ունին եւ ոչ քոյրապետ. ու շարն ցամաք հացով»: Կը հեքելի՝ որ մայրապետացդ գործն էր հոգալ ու կերակրել վանականները. եւ այն ոչ հասարակութիւնը, այլ զանոնք միայն՝ որոց հեք կապուած էին»³¹ եզրակացնում է Հացունին:

Այսուհանդերձ, Հացունու գնահատականը կարելի է համարել չափազանց խիստ՝ սեւեռուած բացառապէս բացասական երեւոյթների վրայ: Արական վանքերում սպասատրող կանանց ներկայութեան պայմաններում, անշուշտ, կարող էին տեղ գտնել նաեւ մատնանշուած զեղծումները: Դրանք, սակայն, ամբողջութեամբ չէին կարող ստուերել Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան հովանու ներքոյ իրենց ծառայութիւն իրականացնող հաւատաւոր այդ կանանց երախտիքը, որի մասին վկայում են շատ յիշատակագիրներ:

Միաժամանակ կարող ենք նշել, որ առկայ մի շարք աղբիւրներ թոյլ են տալիս ենթադրելու նաեւ, որ հաւատաւոր կանանց կամ մայրապետերի համար սահմանուած են եղել որոշակի կանոններ ու չափորոշիչներ:

Նախ վերադառնանք Երուսաղեմի Արքեպիսկոպոս Զակարիայի միաբանության կանոնադրությանը: Կանոնադրության առաջին յօդուածը ներկայացնում է միաբանության կազմը, որը եզրակացվում է «մայրապետ քորը» տողով՝ յաջորդելով քրծագգեաց եղբայրներին³²:

Հարկ է նշել, սակայն, որ այս կանոնադրութիւնը չի յստակեցնում մայրապետների հետ կապուած շատ հարցեր³³: Այն սահմանում է միայն նրանց քանակը միաբանության կազմում՝ առաւելագոյնը 30 եւ միաբանութեանն անդամագրուելու տարիքային շէմը՝ 30-40 տարեկան, ինչը նախկինում կարող էր եւ շատ անելի ցածր լինել: Կանոնադրութեան մէջ մայրապետներին վերաբերող այլ մասնաւոր դրոյթներ սահմանուած չեն: Իսկ կանոնադրական այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են միաբանութեանն անդամագրուելու կամ հեռանալու (հակականոնական վարքի դէպքում՝ հեռացուելու) ընթացքը, պարտականութիւններ եւ իրաւունքներ ստանձնելը, ընդհանուր դրոյթներով սահմանուած են միաբանութեան բոլոր անդամների համար՝ առանձին բացառութիւններով:

Միանշանակ է, սակայն, որ սուրբ վայրերում հաատաւորների կամ մայրապետների հաաքականութիւնը ենթարկուել է չգրուած այլ պահանջների եւս, որոնք արտացոլուած չեն կանոնադրութիւնում:

Մասնաւորապէս, իբրեւ միանձնական կեանքին նուիրուած կանայք, հաատաւորները կամ մայրապետերը կարող էին լինել կոյս կամ այրի: Այս մասին վկայում է ինչպէս ԺԸ. դարի Հաննա վարդապետը, նրանց մասին նշելով՝ «պառաւունք յաշխարհէ հրաժարեալք, եւ կամ կոյսք մայրապետք», այնպէս էլ յետագայ բազմաթիւ այլ ժամանակագիրներ: Գալով նոր ժամանակներ՝ արժէ յիշատակել 1944ին Երուսաղեմի պատրիարքական տեղապահ Կիւրեղ Ծ. Վրդ. Իսրայէլեանի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ուղարկած զեկուցագիրը, որտեղ մայրապետերին վերաբերուող տեղեկութիւններում կրկին նշում է նրանց կոյս կամ այրի լինելը.

Ասոնք բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր կիներ են տարիքով միջինէն վեր, վիճակաւ որքեայրի կամ կոյս. կ'ընդունուին ցկեանս վանքին ծառայելու յանձնառութեամբ: Կը բնակին Ս. Հրեշտակապետաց վանքին մէջ տեսչի հսկողութեան տակ: Վանքէն դուրս աշխատելու արտօնեալ չեն: Կը կատարեն միաբանութեան եւ Ժառ. վարժարանի զգեստոց լուացքի եւ կարի աշխատանքներ³⁴:

Ենթադրելի է նաեւ, որ դեռեւս ԺԴ. դարից հաատաւորները միանձնական կեանքի են նուիրուել եկեղեցու կողմից սահմանուած որոշակի կարգով: Մասնաւորապէս, նման կարգի գոյութեան մասին է վկայում Երուսաղեմի Ս. Յակոբ վանքում 1358ին ընդօրինակուած Հին Կտակարանի յիշատակարանը, որտեղ խօսում աշխարհից հրաժարուած եւ հաատաւորութեան կարգ ստացած միանձնուհու մասին.

...եւ զհոգեւոր քոյր սոցա զԱծխաթուն, որ բազում ժամանակս հրաժարեալ էր յաշխարհէ, եւ ստացեալ զկարգ հաւատարմութեան, եւ էր սրբասնեալ եւ առաքինի, ողորմած ի տուրս, եւ սիրող աղքատաց եւ տնանգաց, եւ բարի խոստովանութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ բարի յիշատակ եթող յաշխարհի. ըստ Աւետարանին, թէ երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն եւ ընտանիք նորա յերուսաղէմ³⁵:

Ինչպիսի եկեղեցական արարողութիւն է կատարուել ԺԴ. դարում հաւատարմութեան կարգ ստացող կանանց համար՝ դժուար է ասել: Մեզ հասած տեղեկութիւնները խիստ սակաւ են ու ոչ-բաւարար այդ մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար:

Իր եզակիութեամբ առաւել ուշագրաւ է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան ձեռագրատանը պահուող ԺԷ. դարի Հ^փ 2291/70 *Մաշտոցում* ներառուած «Օրինութիւն Կուսանաց» կարգը³⁶: Այն որոշակիօրէն վկայում է, որ առնուազն ԺԷ. դարում Երուսաղէմում հաւատարմութեան ուխտ են ընդունել *Մաշտոցում* նկարագրուած կարգով:

Ինչ վերաբերում նորագոյն ժամանակներին, ապա Կիրել Ծ. Վրդ. Իսրայէլեանն իր զեկուցագրում նշում է միայն քօղի տուջութեան մասին՝ յաւելելով, որ մայրապետերը «*չունին որեւէ կարգ կամ ձեռնադրութիւն*»³⁷:

Այս առումով արժէ արձանագրել ուշագրաւ եւս մէկ փաստ: Երուսաղէմը միակ վայրն է, որտեղ բոլոր ժամանակներում ապրել ու հայկական վանքերին իրենց ծառայութիւնն են մատուցել միանձնական կեանքին նուիրուած ուխտեալ կանայք: Հակառակ այս իրողութեան Ս. Յակոբեանց միաբանութիւնում ձեռնպահ են մնացել սարկաւազոժի ու ձեռնադրութիւնից, անգամ՝ ԺԹ. դարում, երբ Հայ Եկեղեցուն ոչ-խորթ այս ծիսակարգը կրկին տարածում էր գտել Հայ Եկեղեցու կուսանոցներում, առանձին դէպքերում նաեւ Կ. Պոլսում:

Այս մասին յայտնի է, հետեւեալ պատմութիւնը.-

Թիֆլիսի Ս. Ստեփանոս կուսանաց վանքի միանձնուի Կատարինէ Ղորղանեանը 1850ականներին սուրբ վայրեր կատարած ուխտագնացութեան ընթացքում ցանկացել է իր սարկաւազական ձեռնադրութիւնը ստանալ Երուսաղէմում: Սակայն, «*Յովաննէս պապրիկարը չէր համարձակած ձեռնադրել Կապրիկին օրիորդը՝ հակառակ նկատելով այդ բանը մեր եկեղեցական կանոններում*»³⁸:

Ուշադրութեան արժանի են նաեւ մայրապետերի ծառայութեանը վերաբերող վարչական բնոյթի կարգաւորումները, որոնք եւս արտացոլուած չեն միաբանութեան կանոնադրութեան մէջ:

Այսպէս, Ս. Հրեշտակապետացի մայրապետերը ղեկավարում էին տեսուչ վարդապետի կողմից: Միաժամանակ, ինչպէս կուսանոցներում ապրող կոյսերն ունեն իրենց միջից ընտրուած ղեկավարը՝ մայրապետը, այն-

պէս էլ Հրեշտակապետաց վանքի միանձնուհիներն իբրեւ գլուխ ունէին իրենցից ընտրուած տնտեսը: «Ս. Հրեշտակապետի վանուց մէջ կը բնակին Մայրապետը եւ յաշխարհէ մեկուսացեալ հաւատաւոր կանայք, որոնք սուրբ Յակովբեայ միաբանից պիտոյիցը կը ծառայեն եւ խնամք կը տանին նոցա մայրաբար. ունին իրեանց առանձին գլխատոր մի իրենց մէջէն ընտրուած, որ Տնորես կ'անուանի: Դարձեալ եկեղեցին Տեսուչ վարդապետի մի ձեռօք կը կառավարուի»³⁹ կարդում ենք Երուսաղէմի ուղեցոյցներից մեկում:

Մայրապետերի նման աստիճանակարգի մասին են վկայում նաեւ Երուսաղէմի հայկական գերեզմանոցներում ամփոփուած մայրապետերի տապանագիրք արձանագրութիւններ: Դրանցից առանձնացնենք միայն մէկը՝ 16 տարեկանում մայրապետերի կարգն անցած, ապա տնտեսի պաշտօնն ստանձնած Թուրքանտա անուամբ մայրապետի տապանագիրք.

Թուրքանտայ Կոյս Առաքելեան
Գասապացի գայի Ասդիմ,
Յանկայ վարուց սուրբ Կոստութեան,
Ի տանն էւ վեց տիս հասակին:
Մտեալ ի կարգ մայրապետաց,
Ապա կարգի տնտես եւ պետ,

Վարիչ խմբին իւր ընկերաց,
Փայլեալ վարուց ժիր եւ համեստ:
Եկեաց յաւուրս եօթն վեցից
Պատրիարքաց Սրբոյ Գահիս,
Եւ ցվախճան իւր ձիգ կենաց
Վարեաց զպաշտօնն գործովք բարեաց⁴⁰...:

Մայրապետերն, իբրեւ վանքի ծառայողներ, առանձնացել են նաեւ իրենց յատուկ հանդերձանքով: Առկայ աղբիւրների համաձայն՝ ժամանակի ընթացքում այն արտաքին փոփոխութիւնների է ենթարկուել՝ պահպանելով, սակայն, իր միատիպութիւնը:

Այսպէս, ԺԷ. դարի Հ¹⁹ 2291/70 Մաշտոցի լուսանցազարդում⁴¹ պատկերուած են եպիսկոպոսից օրհնութիւն ստացող ծնրադիր կոյսեր՝ միանման սեւ հանդերձանքով. ճակատը պարուրող զխաշոր եւ սքեմի նմանութեամբ վերարկու: Երուսաղէմի միանձնուհիների հանդերձանքը այլ կերպ է նկարագրում ԺԸ. դարի աղբիւրը՝ համեմատելով այն այլ վայրերի հայ կոյսերի հանդերձանքի հետ.

Պարսկաստանի եւ քանի մը այլ վայրերու հայ կոյսերը կամ միանձնուհիները, ճիշտ նոյն ձեւով կը հագուին ինչ որ կնգուղատոր վանականները. միայն մօրուցով կը զանազանուին իրարմէ: Մինչդեռ Երուսաղէմի եւ քանի մը ուրիշ վայրերու կոյսերը՝ փոխանակ կնգուղի, իրենց գլուխին շուրջ ունին կապտաւուն (իտլ. turchina) քօղ մը, որուն ծայրամասերը հաւասար կերպով կ'իջնեն կտրծքին եւ ուտերուն վրայ, ծնօտի տակ գեղասեղով մը հաստատուած: Կը կրեն նոյն գոյնով՝ կապտորակ տաքատներ, որոնք կ'իջնեն մինչեւ կրունկը⁴²:

Առաւել պարզ նկարագրութիւն ունի Երուսաղէմի մայրապետերի հանդերձանքը նորագոյն ժամանակներում. «Կը կրեն վերարկու եւ սեւ քօղ, որը կը փրփուի պահպանիչի օրհնութեամբ»⁴³:

վերջում յաւելենք, որ Ա. Հրեշտակապետաց վանքի մայրապետանոցն այսօր արդէն դատարկ է:

1944ին, ինչպէս նշում էր Կիրեղ Ծ. վարդապետը, Երուսաղէմի Ա. Աթոռում մայրապետերի թիւը 15 էր: Իսկ վերջին մայրապետի մահազոյր գետեղումը է 1989ի Սիոնի վերջին համարում.

23 Դեկտ., Շաբաթ օր, իր յափտենական հանգիստը մտաւ Ա. Ուփսիս վերջին Մայրապետը՝ Տիրուհի Կարապետեան, Քուպէլյալի (Էմմաուս) ծերանոցին մէջ, ուր փոխադրուած էր քանի մը ամիսներ առաջ իր յառաջացեալ տարիքին եւ խարխլած առողջութեան համար:

Ծնած է Պոլիս 1910ին եւ 1960ին մտած է ի շարս մայրապետաց Ա. Աթոռոյ⁴⁴:

Սիոնի նոյն համարում վերջին մայրապետի անունը կրկին հանդիպում է բարեպաշտ նուիրատուների ցանկում. «Տիրուհի Մայրապետ Կարապետեանէ՝ Ա. Գրեղեմանի համար ասեղնագործ ծածկոյց մը եւ դրան ասեղնագործ վարագոյր մը»⁴⁵:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հեղինէ Մկրտչեան, «Սուրբ Վայրերում Հայ Եկեղեցու Կուսանոցների Գոյութեան Հարցը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հրդ. ԼԹ., Պէյրութ, 2019, էջ 693-702:

² ԺԵ. դարում «մայրապետ» անուանումն արդէն իսկ գործածուել է, որի մասին վկայում է 1419ին Երուսաղէմի Ա. Յակոբ եկեղեցում ընդօրինակուած Ճառնսիրիի յիշատակագիրը. «Այլ եւ ... մայրապետ ... շար աշխարհւ է ի սպասատրութիւն...» (Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հրդ. 1, կազմ.՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 40):

³ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապապում, Հրդ. 3, Մայր Աթոռ Ա. Էջմիածին, 2001, էջ 5077:

⁴ Ըստ եկեղեցական ասանդութեան՝ առաջին քրիստոնեայ թագաւորն է Հայ Եկեղեցու տօնելի սրբերից: Պատմագիտութեան մէջ Արգարի հայ լինելու փաստը, որ հանդիպում է միայն Խորենացու մօտ, համարում է վիճելի: Խորենացու պատմութիւնը հաւաստի է համարում Սիբայէլ Վրդ. Չամչեանը (Պատմութիւն Հայոց, Հրդ. Ա., Վնեստիկ, 1784, էջ 569-78): Ըստ Օրմանեանի՝ «Արգարին Հայոց թագաւոր լինելը արտաքին եւ ժամանակակից պատմութեան չի համապատասխաներ» (Ազգապապում, Հրդ. Ա., Ա. Էջմիածին, 2001, էջ 4-6): Պատմաբան Բաբկէն Յարութիւնեանը ես մերժում է Արգարի հայ լինելը՝ նշելով, որ «Լարուքեայի Արգարը եւ հայոց պատմահօր յիշատակած Արգարը տարբեր անձինք են, իսկ նրանց նոյնացումը՝ լոկ Մովսէս Խորենացու սխալ եզրակացութեան արդիւնքը» (Քրիստոնեայ Հայաստան, 2002: 22(138)-24(140), Նոյեմբեր Բ.-Դեկտեմբեր Բ., 2003:1(141)-3(143), Յունուար Ա.-Փետրուար Ա.):

⁵ 1924ի Արեւում հրապարակուած հայ կաթողիկ Սերոբէլ Եպս. Դաթեանի նամակում յայտնում է, թէ ֆրանսիացի հնագէտ դը Սոլսին (de Saulcy) 1863-4ին Երուսաղէմում պեղումներ կատարելիս յայտնաբերել է Հեղինէ թագուհու գերեզմանը, որի երբայերէն արձանագրութիւնը հաւաստում է Հեղինէի՝

Եղեսիայի հայոց Արքար թագաւորի ամուսինը լինելու պատմութիւնը: Մեր կողմից յանդիման, որ ֆրանսիացի հնագէտն իր հրապարակումներում չի նշում Արքարի կամ Հեղինէի հայ լինելը: Նրա մի աշխատութիւնում միայն անդրադարձ կայ հորինացու *Պարմութեանը*՝ կապուած Հեղինէ թագուհու շիրմի տեղագրութեան հետ (Արեւ, 1924, Մայիս 16, հմմտ.՝ *Պարմութեան Կամ Ուղեցոյց Արքազան Տեղեաց*, Երուսաղէմ, 1872, էջ 209-11. նաեւ՝ F. de Saulcy, *Voyage en Terre Sainte*, Հրդ. 1, 1865, էջ 138-42, 387-96. նաեւ՝ F. de Saulcy, *Recherches sur l'Emplacement Véritable du Tombeau d'Hélène, Reine d'Adiabène*, Paris, 1869):

⁶ Մովսէս Խորենացի, *Պարմութիւն Հայոց*, քնն. քնագիր եւ ներած.՝ Մ. Արեղեան եւ Ս. Զարութիւնեան, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 160: Հեղինէ թագուհու մասին տե՛ս նաեւ՝ Չամչեան, էջ 296, 589-91. նաեւ՝ Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, *Պարմութիւն Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, 2000, էջ 143-5, 1189-90:

⁷ Իշխանտիւու կրօնական կեանքին նուիրուելու եւ Երուսաղէմում թաղուած լինելու մասին է վկայում նաեւ Գանձասարի վանքի արձանագրութիւնը. «...Եւ խիել լուսամբին արեւելից՝ մայրն իմ կրօնատրեալ չոգաւ լերուսաղէմ, երրորդ անգամ. եւ անդէն ի դրան Յարութեան խարազնագգեաց ճգնութեամբ, բազմամեայ ժուժկայութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս լուսոյ վկայութեամբ եւ անդէն պահեցաւ»: Այս արձանագրութիւնը հիմք ընդունելով՝ Աղուանից մետրոպոլիտ Բաղդասար Արք. Հասան Զալալեանցը 1849ին նամակով դիմել է Երուսաղէմի հայոց Կիրակոս պատրիարքին՝ խնդրելով իրեն փոխանցել Երուսաղէմում պահպանուած որեւէ յիշատակագրութիւն (տապանագիր կամ այլ արձանագրութիւն): Սակայն սրբազանի հետաքրքրութեանը որեւէ գոհացում չի տրուել (Մկրտիչ Եպս. Աղանունի, *Միարանք եւ Այցելուք Հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, 1829, էջ 181. հմմտ.՝ *Դիւան Հայ Վիճագրութեան*, Հրդ. 5, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեան, ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1982, էջ 38. նաեւ՝ Սիւն, «Արձանագրութիւն Գանձասարայ Վանքի եկեղեցոյն», Երուսաղէմ, 1867 Փետրուար, էջ 27-28):

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պարմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, Տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, 1909, էջ 254-5:

⁹ Մարիամ թագուհու անուան շուրջ կան մի շարք տարակարծութիւններ: Չամչեանը Լեւոն Է.ի ամուսնութեան մասին գրում է. «Եւ առեալ էր իւր կին՝ Մարիամ աւուսն յազգականութ լուրովիկոսի թագաւորին Հունգարիոյ» (Միքայէլ Վ. Չամչեան, *Պարմութիւն Հայոց*, Հրդ. 9., Վենետիկ, 1786, էջ 356): Ըստ Յովհաննէս Դարդէլի՝ Լեւոն Է.ն ամուսնացել է Կիպրոսի իշխանի դուստր Մարգարիտի հետ. «Եւ եղեւ իբրեւ երբեւ իշխանն Լեւոն զի էանց ժամանակն սահմանեալ ամուսնութեանն իւրոյ որ ի Մորէա, զի չէր նմա այլ եւս հնար գնալ ամուսնանալ ընդ փոկեղոն այնմիկ, էառ իւր ի կնութիւն զայրի ոմն փոկին ի Կիպրոսէ, որ անուանեալ կոչէր փոկին Մարգարիտ Սուասոն, դուստր Տեառն Յոհաննու Սուասոն, որ էր պարոն Կիպրոսի, յամի Տեառն 1369, յամսեանն Մայիսի» (Յովհաննէս Դարդէլի *Ժամանակագրութիւն Հայոց*, Ա. Պետրերբուրգ, 1891, էջ 63): Կ. Բասմաճեանը առաւել հաւաստի է նկատում Դարդէլի պատմութիւնը. «Լեւոնի կինը զուր ֆրանսիացի էր, այսինքն՝ Սուասոնի (Ֆրանսա) ազնուական ցեղէն Ֆամագուստայի Յովհաննէս պալլին առջիկը՝ Մարգարիտ, որուն առաջին ամուսինն եղած էր Humfroy de Scandellion»: Բասմաճեանը նշում է թէ «Մարիամ»

- Կոստանդին Գ.ի կինն էր, որ շփոթուած է Մարգարիի հետ» (Կ. Յ. Բասմաճեան, Լեւոն եւ Լուսինեան, Վերջին Թագաւոր Հայոց, Պարիս, 1908, էջ 40, 53):
- ¹⁰ Երուսաղէմի միաբան Սերովքէ Վրդ. Սամուէլեանը Բասմաճեանին ուղղած նամակում յայտնում է, որ «1896-ին ս. Գլխաղրի մաքրան մէջ նորոգութիւններ կարարուած միջոցին երկու գերեզմաններ գտնուեցան, երկուքն ալ առանց յիշարակարանի, որոնք կը կարծօին Մարիամի եւ Ֆիմիի գերեզմաններն ըլլալ»: Բասմաճեանը հաւանական համարելով այդ ենթադրութիւնը, վկայակոչում է Մարտիրոս Դրիմեցուն՝ «Թաղի ընդ սեամբ սուրբ փաճարին, Հայոց ազգի սուրբ աթոռին» (Բասմաճեան, էջ 57-58):
- ¹¹ Սաալանեանց, էջ 526-27. հմմտ.՝ Չամչեան, Պարմութիւն, Հրդ. Գ., էջ 364:
- ¹² Հեղինէ Մկրտչեան, «Հայկական Ձեռագրերի Յիշատակարանները Կանանց Մենաստանների եւ Կուսակոս Կանանց Վերաբերեալ», Էջմիածին, 2012:ԺԲ., 2013:Բ.:
- ¹³ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հրդ. 2, կազմ.՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 79:
- ¹⁴ ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշարակարաններ, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1950, էջ 168-69:
- ¹⁵ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հրդ. 6, կազմ.՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 261:
- ¹⁶ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հրդ. 1, կազմ.՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ10:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 33:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 39:
- ¹⁹ ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշարակարաններ, Հրդ. 1, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1955, էջ 325:
- ²⁰ Նոյն, էջ 300. նաեւ՝ Մկրտչեան, «Հայկական Ձեռագրերի», էջ 105:
- ²¹ Մկրտչեան, «Սուրբ Վայրերում», էջ 696-7:
- ²² Գիրք Պարմութեան Սբլ եւ Մեծի Քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, եւ Սրբոց Տեօրինականաց Տեղեաց Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. Կ.Պոլիս, Տպ. Մայր Դպրատան, 1807, էջ 239:
- ²³ Մատթէոս Ուռշայեցի, Պարմութիւն, Երուսաղէմ, 1869, էջ 337-8:
- ²⁴ Նոյն, էջ 338:
- ²⁵ Մխիթարայ Արիվանեցոյ Պարմութիւն, ի լոյս ընծայեաց Ք.Պ. Ս. Մետերբուրգ, 1867, էջ 76:
- ²⁶ Վ. Հացունի, Հայոսիին Պարմութեան Աղջեւ, Հեղինակային Հրատ., Երեւան, 2007, էջ 128-29:
- ²⁷ Կանոնագիրք Հայոց, Հրդ. Ա., աշխատ.՝ Վազգէն Յակոբեան, ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1964, էջ 489:
- ²⁸ Վարդան Հացունի, «Կուսաստանը Հայաստանի Մէջ», Բազմավեպ, 1923, Մարտ, էջ 75:
- ²⁹ Նոյն, էջ 74-5:
- ³⁰ ԺԵ. Հայերէն, էջ 561-2:
- ³¹ Հացունի, «Կուսաստանը», էջ 74-5:

- ³² Կանոն Միաբանական Ուխտին Առաքելական Աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց Ի Սուրբ Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, 1939, էջ 2: Մեր ձեռքի տակ է նաեւ Կանոնադրութեան 1887ի հրատարակութիւնը:
- ³³ 1908ին Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը ներկայացրել է Կանոնադրութեան վերաբերեալ նոր առաջարկութիւններ՝ նպատակադարմար տեսնելով «աշխատարարներու եւ մայրապետերու վիճակը առանձին կանոնագիրով կարգադրել» (Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հտր. 3, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5712):
- ³⁴ Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան, Գիրք Զ., Գլուխ Զ Չորեքէան, Երեւան, «Ոսկան Երեւանցի» Հրատ., 1999, էջ 230:
- ³⁵ Մայր Յուգակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտր. 4, կազմ.՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 241:
- ³⁶ Երուսաղէմի մատենադարան, ձեռ. ՀՎՊ 2291/70 «Մաշտոց», էջ 128բ-130ա: Տե՛ս նաեւ՝ Հեղինէ Սկրտչեան, «Կանանց Կուսութեան Ուխտի Նորայայտ Կարգ Երուսաղէմի ԺԷ. Դարի Մաշտոցում», Էջմիածին, 2015:Ա., էջ 34-43:
- ³⁷ Վաւերագրեր, էջ 230:
- ³⁸ Սաալանեանց, էջ 1131-2:
- ³⁹ Պատմութիւն Կամ, էջ 113. հմմտ.՝ Համառոտ Պատմութիւն Կամ Ուղեցոյց Սրբազան Տեղեաց, Երուսաղէմ, 1888, էջ 155:
- ⁴⁰ Սաալանեանց, էջ 1287:
- ⁴¹ ՀՎՊ 2291/70 Մաշտոց, էջ 129բ., հմմտ., Էջմիածին, 2015:Ա., գունատը ներդիր:
- ⁴² Հայր Տաճատ Եսրտըմեան, Նիւթեր Հայ Վանականութեան Պատմութեան (ԺԴ.-ԺԷ. Դար), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1989, էջ 26:
- ⁴³ Վաւերագրեր, էջ 230:
- ⁴⁴ Մահազղ «Տխրունի» բաժնում, Սիոն, Հոկտ.-Նոյեմ.-Դեկտ., 1989, էջ 242:
- ⁴⁵ Նոյն:

NUNS OF THE ARMENIAN CONGREGATION OF ST. JAMES AND THEIR SERVICE
(Summary)

HEGHINE MKRTCHYAN
heghmk@yahoo.com

There is a great deal of evidence about the existence of Armenian nuns in the holy lands. Their presence goes back several centuries and continues till the end of the 20th century. The earliest evidence known concerning the Armenian nuns of Jerusalem is found in manuscripts dating back to the 14th century. In the charter of the St. James Congregation of Jerusalem, adopted in the late-19th century, nuns are considered as Congregation members. Nonetheless, living in the monastery of the Holy Archangels, their by-laws were not typical to the rules of convents.

Indeed, for the last six centuries nuns have served the Armenian monks of Jerusalem, taking care of their daily needs. The nuns' service, however, went beyond that as they also undertook the post of sacristan of the Tomb of the Virgin Mary.